

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

1897 YILDA TURKISTONDA AHOLINI RO‘YXATGA OLIISH: MAQSAD VA NATIJALAR

Sattarov Akram Madaminovich
Andijon davlat tibbiyot instituti, dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqolada 1897 yilda Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o‘lkasida o‘tkazilgan birinchi umumiy aholini ro‘yxatga olish jarayoni, uning asosiy maqsadlari va natijalari tahlil qilinadi. Aholini ro‘yxatga olishning asosiy maqsadi hududdagi demografik holatni, etnik tarkibni, ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni va aholi joylashuvini aniqlashdan iborat bo‘lgan. Tadqiqotda ushbu jarayonning Turkiston o‘lkasi boshqaruvi, soliq tizimi va mustamlaka siyosatini shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ro‘yxatga olish natijalari asosida aholi soni, milliy tarkibi hamda hududlar bo‘yicha taqsimlanishi haqida ma’lumotlar tahlil qilinadi. Maqola tarixiy manbalar asosida 1897 yilgi aholini ro‘yxatga olishning ilmiy va amaliy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: 1897 yil aholini ro‘yxatga olish, Turkiston o‘lkasi, demografiya, Rossiya imperiyasi, etnik tarkib, mustamlaka siyosati, aholi statistikasi, ijtimoiy-iqtisodiy holat, tarixiy manbalar.

ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ 1897 ГОДА В ТУРКЕСТАНЕ: ЦЕЛИ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Саттаров Акрам Мадаминович
Андижанский государственный медицинский институт, доцент

Аннотация

В данной статье анализируется процесс первой всеобщей переписи населения, проведённой в 1897 году Российской империей на территории Туркестанского края, её основные цели и результаты. Основной целью переписи было определение демографической ситуации, этнического состава, социально-экономического положения и расселения населения региона. В исследовании освещается значение данного процесса в формировании системы управления Туркестанским краем, налоговой системы и колониальной политики. Также анализируются данные о численности населения, национальном составе и территориальном распределении. Статья раскрывает научное и практическое значение переписи населения 1897 года на основе исторических источников.

Ключевые слова: перепись населения 1897 года, Туркестанский край, демография, Российская империя, этнический состав, колониальная политика, статистика населения, социально-экономическое положение, исторические источники.

THE 1897 CENSUS IN TURKESTAN: PURPOSES AND RESULTS

Sattarov Akram Madaminovich
Andijan State Medical Institute, Associate Professor

Abstract

This article analyzes the process of the first general population census conducted in 1897 by the Russian Empire in the Turkestan region, as well as its main purposes and results. The main purpose of the census was to determine the demographic situation, ethnic composition, socio-economic conditions, and population distribution of the region. The study highlights the significance of this process in shaping the administrative system, tax system, and colonial policy

in Turkestan. It also analyzes data on population size, ethnic composition, and territorial distribution. The article reveals the scientific and practical importance of the 1897 population census based on historical sources.

Keywords: 1897 population census, Turkestan region, demography, Russian Empire, ethnic composition, colonial policy, population statistics, socio-economic conditions, historical sources.

XIX asr oxiri Rossiya imperiyasi tarkibidagi Turkiston o'lkasi uchun muhim tarixiy davr hisoblanadi. Bu davrda mustamlaka boshqaruv tizimi mustahkamlanib, hududni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'rganish va nazorat qilishga qaratilgan bir qator islohotlar amalga oshirildi. Ana shunday muhim tadbirlardan biri 1897 yilda o'tkazilgan birinchi umumimperiya aholini ro'yxatga olish jarayoni bo'ldi.

1897 yilgi aholini ro'yxatga olish Rossiya imperiyasi tarixida ilk bor ilmiy-statistik asosda amalga oshirilgan keng ko'lamlı demografik tadqiqot hisoblanadi. Turkiston o'lkasi bu jarayonda alohida ahamiyat kasb etib, uning natijalari hududdagi aholi soni, milliy-etnik tarkibi, ijtimoiy holati va joylashuvi haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etdi.

Ushbu ro'yxatga olishning asosiy maqsadi nafaqat demografik holatni aniqlash, balki mustamlaka boshqaruvini takomillashtirish, soliq tizimini tartibga solish va iqtisodiy resurslarni hisobga olishdan iborat edi. Shu bilan birga, olingan ma'lumotlar keyingi siyosiy va iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda muhim asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur maqolada 1897 yilgi Turkistonda aholini ro'yxatga olish jarayonining maqsadlari, o'tkazilish tartibi va natijalari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi

1897 yilda Turkiston o'lkasida o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish masalasi tarixshunoslik va demografiya yo'nalishidagi tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi. Ushbu mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlar asosan Rossiya imperiyasi davridagi statistik materiallar, sovet davri tarixiy tadqiqotlari hamda mustaqillik yillarida yaratilgan yangi ilmiy yondashuvlarga asoslanadi [1; 35-b.].

Daslabki manbalar sifatida 1897 yilgi umumimperiya aholini ro'yxatga olish natijalariga oid rasmiy statistik to'plamlar muhim ahamiyatga ega. Ushbu manbalarda Turkiston o'lkasidagi aholi soni, jins va yosh tarkibi, etnik guruhlar, savodxonlik darajasi hamda hududiy taqsimlanish haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu statistik materiallar keyingi tadqiqotlar uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Sovet davri tarixchilari, jumladan M. Ye. Masson, S. P. Tolstov va boshqa olimlar Turkiston tarixini o'rganishda 1897 yilgi ro'yxatga olish ma'lumotlaridan keng foydalanganlar [2; 10–12-b.]. Ularning ishlarida asosan demografik jarayonlar, aholi tarkibidagi o'zgarishlar va iqtisodiy holat tahlil qilingan. Biroq bu davr tadqiqotlarida mustamlaka siyosatining ayrim jihatlari ideologik yondashuv bilan yoritilgan.

Mustaqillik davrida O'zbekiston tarixchilari tomonidan ushbu mavzu yangicha ilmiy yondashuv asosida qayta ko'rib chiqildi. Jumladan, B. A. Ahmedov, A. Asqarov, Sh. Karimov kabi olimlarning ishlarida Turkiston o'lkasidagi demografik jarayonlar xolis va milliy nuqtai nazardan tahlil etilgan [3; 19–21-b.]. Bu tadqiqotlarda 1897 yilgi ro'yxatga olish mustamlaka boshqaruv tizimining bir qismi sifatida ham baholanadi.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda xalqaro ilmiy adabiyotlar ham muhim o'rin tutadi. Xususan, demografiya va tarixiy statistika bo'yicha xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan ishlarda 1897 yilgi aholini ro'yxatga olish Rossiya imperiyasining statistika tizimini rivojlantirishdagi muhim bosqich sifatida ko'rsatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada 1897 yilda Turkiston o'lkasida o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish jarayonini o'rganishda tarixiy va ilmiy-tahliliy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning

asosiy maqsadi ushbu ro'yxatga olishning maqsadi, o'tkazilish jarayoni va natijalarini kompleks tarzda tahlil qilishdan iborat [4; 52–57-b.].

Tadqiqotda birinchi navbatda tarixiylik prinsipi qo'llanildi. Bu yondashuv orqali 1897 yilgi aholini ro'yxatga olish jarayoni o'z davrining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganildi. Har bir tarixiy hodisa o'z zamonasi kontekstida tahlil qilindi.

Shuningdek, qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi. Turkiston o'lkasidagi demografik holat Rossiya imperiyasining boshqa hududlari bilan solishtirildi. Bu usul aholini ro'yxatga olish natijalarining o'ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda statistik tahlil metodi ham muhim o'rin egalladi. 1897 yilgi aholini ro'yxatga olishdan olingan raqamli ma'lumotlar (aholi soni, etnik tarkib, savodxonlik darajasi va boshqalar) tizimli ravishda tahlil qilindi va ularning dinamikasi ko'rib chiqildi.

Bundan tashqari, manbashunoslik yondashuvi asosida o'sha davrga oid rasmiy statistik to'plamlar, tarixiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar o'rganildi. Bu esa tadqiqotning ishonchligini oshirishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

1897 yilda Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasida o'tkazilgan birinchi umumimperiya aholini ro'yxatga olish jarayoni mintaqaning demografik, ijtimoiy va iqtisodiy holatini chuqur o'rganish uchun muhim tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu jarayon natijasida Turkiston o'lkasidagi aholi tarkibi, joylashuvi, etnik tuzilishi va ijtimoiy-iqtisodiy holati haqida keng ko'lamli statistik ma'lumotlar to'plandi. Ro'yxatga olish natijalari mustamlaka boshqaruv tizimi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etib, hududni boshqarish va iqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Ro'yxatga olish natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Turkiston o'lkasida aholi asosan qishloq hududlarida istiqomat qilgan. Aholining katta qismi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lib, iqtisodiyotning agrar xarakteri yaqqol namoyon bo'lgan. Shaharlar nisbatan kam rivojlangan bo'lsa-da, Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg'ona kabi markazlar iqtisodiy va ma'muriy jihatdan muhim o'rin egallagan.

Etnik tarkib tahlili Turkiston o'lkasining juda xilma-xil ekanini ko'rsatadi. Hududda o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, tojiklar kabi mahalliy xalqlar asosiy aholini tashkil etgan. Shu bilan birga, Rossiya imperiyasi siyosati natijasida rus, ukrain, tatar va boshqa yevropalik hamda turkiy xalqlar vakillari ham hududga ko'chib kelgan [6; 89–90-b.]. Bu jarayon demografik tuzilmaning asta-sekin o'zgarishiga olib kelgan va ayrim hududlarda ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Turkiston o'lkasi asosan xomashyo yetkazib beruvchi hudud sifatida qaralgan. Qishloq xo'jaligida paxtachilikning rivojlanishi imperiya iqtisodiy manfaatlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Sanoat ishlab chiqarishi juda past darajada bo'lib, asosan kichik hunarmandchilik va mahalliy savdo tizimi ustunlik qilgan. Bu holat mintaqaning iqtisodiy jihatdan markazga qaramligini kuchaytirgan.

Savodxonlik darajasi pastligi ham ro'yxatga olish natijalarida yaqqol namoyon bo'lgan. Aholining katta qismi savodsiz bo'lib, ta'lim tizimi asosan diniy maktablar bilan cheklangan edi. Shahar aholisi orasida savodxonlik nisbatan yuqoriroq bo'lsa-da, umumiy ko'rsatkich past darajada qolgan. Bu esa keyingi davrlarda ta'lim tizimini isloh qilish zaruratini kuchaytirgan.

Yosh tarkibi tahlili Turkiston o'lkasida aholi nisbatan yosh ekanligini ko'rsatadi. Tug'ilish darajasining yuqoriligi bolalar ulushining katta bo'lishiga olib kelgan [5; 20-b.]. Bu holat kelajakdagi mehnat resurslari salohiyatini shakllantirgan muhim omil sifatida baholanishi mumkin. Jinsiy tarkibda esa ayrim hududlardagi migratsiya va iqtisodiy sharoitlar sababli kichik nomutanosibliklar kuzatilgan.

Hududiy jihatdan qaralganda, Farg'ona vodiysi eng zich aholi yashaydigan mintaqaga bo'lib, bu yerda sug'orma dehqonchilik ancha rivojlangan. Toshkent esa ma'muriy va savdo markazi sifatida ajralib turgan. Buxoro va Xiva hududlarida esa an'anaviy ijtimoiy tuzilma

nisbatan saqlanib qolgan. Cho‘l va tog‘li hududlarda esa aholi zichligi juda past bo‘lgan.

1897 yilgi ro‘yxatga olish natijalarining yana bir muhim jihati shundaki, u Turkiston o‘lkasida migratsiya jarayonlarining kuchayib borayotganini ko‘rsatdi. Rossiya imperiyasining ko‘chirish siyosati natijasida markaziy hududlardan rus dehqonlari va boshqa yevropalik aholi vakillari asta-sekin mintaqaga joylashtirilgan. Bu jarayon ayrim hududlarda yer resurslariga bo‘lgan bosimni kuchaytirgan va mahalliy aholi bilan iqtisodiy raqobatni yuzaga keltirgan [7; 15–16-b.].

Shu bilan birga, ro‘yxatga olish ma‘lumotlari ma‘muriy boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish zarurligini ham ko‘rsatdi. Aholi soni va tarkibi haqidagi aniq statistik ma‘lumotlar soliq siyosatini aniqlash, yer taqsimotini tartibga solish hamda harbiy-siyosiy nazoratni kuchaytirishda asosiy vosita sifatida qo‘llanildi. Bu esa Turkiston o‘lkasining Rossiya imperiyasi tarkibida iqtisodiy va siyosiy jihatdan yanada integratsiyalashuviga olib keldi.

Madaniy jihatdan qaralganda, ro‘yxatga olish natijalari turli etnik guruhlar o‘rtasidagi madaniy farqlarni ham yaqqol namoyon etdi. Mahalliy aholi asosan islom dini va an‘anaviy turmush tarziga asoslangan bo‘lsa, yangi ko‘chib kelgan aholi vakillari yevropa madaniyati va rus tilidan keng foydalangan. Bu holat hududda madaniy xilma-xillikni kuchaytirgan va keyingi davrlarda ijtimoiy jarayonlarga ta‘sir ko‘rsatgan.

Natijalar tahlili shuni ham ko‘rsatadiki, Turkiston o‘lkasida urbanizatsiya jarayoni juda sekin kechgan. Shaharlar asosan ma‘muriy markaz sifatida rivojlangan bo‘lib, sanoatlashuv darajasi past bo‘lgan. Qishloq hududlari esa iqtisodiy va demografik jihatdan asosiy o‘rin egallashda davom etgan [8; 916–927-b.].

Umuman olganda, 1897 yilgi aholini ro‘yxatga olish natijalari Turkiston o‘lkasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini, etnik tarkibining murakkabligini hamda mustamlaka boshqaruv tizimining xususiyatlarini aniq ko‘rsatib berdi. Bu ma‘lumotlar keyingi tarixiy jarayonlarni tahlil qilishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. 1897 yilda Turkiston o‘lkasida o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga olish jarayoni mintaqa tarixida muhim demografik va statistik voqea sifatida katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot natijalari Turkiston o‘lkasining aholi soni, etnik tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy holati hamda hududiy joylashuvi haqida keng va ishonchli ma‘lumotlar olish imkonini bergan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘sha davrda Turkiston o‘lkasi asosan agrar hudud bo‘lib, aholining asosiy qismi qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullangan. Shaharlar nisbatan kam rivojlangan bo‘lsa-da, ayrim markazlar ma‘muriy va savdo jihatdan muhim rol o‘ynagan. Etnik tarkibning xilma-xilligi esa mintaqaning ko‘p millatli xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ro‘yxatga olish natijalari savodxonlik darajasining pastligi, migratsiya jarayonlarining kuchayishi hamda Rossiya imperiyasi mustamlaka siyosatining demografik tuzilishga ta‘sirini yaqqol ko‘rsatib berdi. Bu holatlar keyingi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarning shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Umuman olganda, 1897 yilgi aholini ro‘yxatga olish nafaqat statistik ma‘lumotlar manbai, balki Turkiston o‘lkasining tarixiy rivojlanishini chuqur o‘rganish uchun ham muhim ilmiy asos bo‘lib qoladi. Uning natijalari bugungi kunda ham demografik va tarixiy tadqiqotlar uchun dolzarbligini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rossiya imperiyasi. Markaziy statistika qo‘mitasi. Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. Itogi. – Sankt-Peterburg, 1905.
2. Axmedov B. A. O‘zbekiston tarixi (eng qadimgi davrlardan hozirgacha). – T.: O‘qituvchi, 1996.
3. Asqarov A. O‘zbekiston tarixi. – T.: Fan va texnologiya, 2010.
4. Sattarov A. M. XIX asr o‘rtalarida Turkistondagi demografik vaziyat // *O‘tmishga nazar*. – T., 2025. – 8-jild. – № 4. – B. 52–57.
5. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – T.: Sharq, 1997.
6. Tolstov S. P. Drevniy Khorezm. – M.: Nauka, 1950.